

Initiatie in de heksenkunst 2. Het ritueel van de zwarte pot

Een Oldenburgse sage is een voorbeeld van het heksen leren door middel van het ritueel van de Zwarte Pot. Twee heksen beloven een jong meisje in Fischbach, dat ziekelijk is, beterschap als ze leert heksen; daartoe moet ze een zwarte pot vasthouden en driemaal zeggen:

*'Ick verswere Gott
un glöwe an den swarten Pott.'*¹

Ter Laan heeft van dit ritueel ook twee Nederlandse voorbeelden al wordt de pot niet zwart genoemd (volgens het spreekwoord is hij dat al). In een versie uit Groningen gaan mensen, die iets in hun schild voeren of in nood zitten, naar de heks in het Kolhamster Bos. Ze laat hen een vinger in een pot steken en haar nazeggen:

*'Ik doop in deze pot,
En ik verzweer God,
En ik geloof in de Duivel
Met al zijn engelen.'*

Ze liet het haar zoon Outse doen, met wie ze niet goed kon opschieten, maar hij zei te geloven in God en de duivel met al zijn engelen te verzweren, waarop zijn moeder verdween en eerst vijftig knorrende varkens, toen allemaal katten om hem heen verschenen, die zijn weggaan verhinderden. Daarop zei hij tegen zijn moeder: 'Je ziet me nooit meer!' En ze hebben hem ook nooit meer in Kolham (= 'heks-dorp') gezien.² Een tweede versie uit Groningen gaat over een kerel, die het heksen wil leren. Aaltje zal hem de kunst wel bijbrengen. Ze gaan naar een stille plek in het hooiland. Daar moet hij op een oude, holle wilg klimmen, waar de takken afgeknapt zijn en waarin een katuil zijn nest heeft. Daarin moet hij een vinger steken en zeggen:

¹ Laan 1981, II, 56f = Zaunert, *Westfälische Sagen*, 278 = Peuckert 1966b, 366 N°1167 = Strackerjan I, 369f n°208e.

² Laan 1981, II, 55 naar Huizenga-Onnekes & Ter Laan, *Groninger Volksverhalen*, 89.

*'Ik stip in deze pot,
en ik verzwear God
en ik leuf de Duvel
mit aal zien engels.'*

Hij klimt in de boom, maar als hij bovenin zit, wil hij niet of kan hij niet, want hij zegt:

*'Ik stip in deze pot,
Ik geleuf in God!
Ik verzwear de Duvel
mit aal zien engels!'*

Hij heeft het heksen nooit geleerd.³ Een Friese versie tekende S.J. van der Molen, die het heeft over een veel 'ernstiger' geval van hekserij, in 1955 op van een 70-jarige man (B. B.) uit Houtigehage bij Drachten, die overtuigd was van de realiteit. Het gaat om een jongen in dienst bij twee boerinnen, die bij Bergumer Nieuwstad woonden, die meer konden dan u en ik, wat de jongen wist, en hij vroeg zijn bazin het hem ook te leren. Dat kon, maar dan moest hij driemaal om een pot lopen zeggend:

*'Ik verdoem God,
maar ik loof de pot.'*

De jongen deed het en kon daarop ook heksen.⁴ Nog een versie komt uit Broek in Waterland, waar Trijntje Parrekiet iemand, die ze het kollen leerde, naast zich liet zitten en zeggen:

*'Ik steek mijn vinger in deze pot;
Ik hou het met de duivel en niet met God.'*

De pot wordt omschreven als een lege broeipot, die komt aan-huppelen; de leerling zegt echter: 'Ik houd het met God en niet met de duivel, en jij kunt naar de weerlicht lopen!'⁵ Een pot op poten? In een Hessische versie neemt een de zwarte kunst beheersende man uit Sichenhausen zijn dienstmaagd en een nieuwe aardewerk pot mee naar de heksensteen, zet de pot op de grond, loopt er 3x omheen en zegt:

*'Hier veracht ich meinen Gott,
Und glaube an diesen Pott.'*

Maar het meisje zegt: 'Ik geloof echter aan God, Loop jij naar de duivel met je pot!' en zegt haar dienst op.⁶ In een Nederduitse versie moet een meisje in een kring om de pot gaan en zeggen:

*'Ick verschwäre Gott
un glöwe an diese neien Pott.'*

Op advies van haar vader zegt ze echter:

'Ick verschwäre ju un den neien Pott'

³ Huizenga-Onnekes/Fijn van Draadt, 47: *Hai het 't heksen nooit leerd* (uit De Pallert); vgl. Haan 1978 (*Onze Volksrijmen*), 326 n°24: bezwering uit Groningen: 'Ik stip in dizze pot / En ik versweear God / En ik leuf de Duvel / Mit aal zien Ingels.' Het klimmen in de boom is uit de 'wilgen'-versie.

⁴ Molen 1979, 93f. De jongen leert o.a. uit bies melken en doodt daarmee een koe, vertelt dit 's avonds zijn ouders, die schrikken en hem zeggen ermee op te houden. Maar, zo voegt de verteller toe, het heeft nog heel wat moeite gekost om de jongen uit de macht van de twee vrouwen te bevrijden. Van der Molen verwijst voor de gelofte bij de pot naar de afbeelding van Molitor uit 1489: *Heksen als weertovenaressen bedrijven zwarte magie door een haan en een slang in de toverpot te stoppen* en zegt dat dit herinnert aan de duiveldienst, waarvan de processtukken uit de 15^e en 16^e eeuw gewagen. 'Al met al een uiterst boeiend stukje volksgeloof, waarvan de kern stellig vele eeuwen oud is.'

⁵ Laan 1981, II, 56 naar Boekenoogen in: *Vk* 10, 231 uit de collectie Bakker, zie Meder 2001, 379: 0407 voor de orig. versie uit 1903 en p. 423: 0535 voor de door Bakker in 1922 gepubliceerde versie. Geen informant opgegeven.

⁶ Petzoldt 1970, 13f N°24: *Hexer schwört Gott ab* (Hessen) = Zaunert, *Hess-Nassau* 1929, 289 = Bindewald, *Oberhessisches Sagenbuch*, Frankfurt 1873, 115 uit Herchenhain.

*un glöwe an Gott.*⁷

In Oldenburg moet om een heks te worden en de vaart naar de Blocksberg mee te maken gezegd worden:

*'Ik verswäre üsen herrgott
Un glöwe an düssen pott.'*⁸

Ook in een sage uit de Franse Alpen uit 1959 dopen jongens in navolging van bespiede meisjes hun vingers in een pot, zeggen: '*Frangigou,*' en vliegen de schoorsteen uit naar de synagogue.⁹ In Frankrijk is ook de 'nieuwe pot' bekend. In Donges in de Pays Nantais moet men om in contact te komen met de duivel een *pot de grès* kopen, geheel nieuw, nooit dienst gedaan hebbend, en een zwarte kip en die in de ene hand, de pot in de andere hand houdend in de nacht van vrijdag op zaterdag naar een kruis[punt] gaan en driemaal roepen, na de pot op de grond te hebben gezet: '*L'argent de mon pot neuf!*' Even later komt een groot licht naar het kruis[punt], dat 3x stevig trilt. Dan komt de Duivel van onder de aarde tevoorschijn, achter de voet van het kruis, in de gedaante van een lange, zeer lelijke en zeer bebaarde man, gehuld in een grote zwarte mantel. Zonder een woord te zeggen neemt hij de (zwarte) kip en vreet die in zijn geheel in één hap op. Meteen is de *pot de grès* gevuld met goud- en zilverstukken net zo nieuw als de pot.¹⁰

Het gaat dus om een 'nieuwe pot', zoals te zien is in een citaat bij Soldan-Heppe: Iemand, die de mensen wil betoveren '*...köpt (ok) in aller duvel namen einen poth, makt den poth ful tuges van adderen en slangen, de up der rösten braden sind und melck dartho gedan, maket den poth tho in aller duvel namen un get en vor de doren der naberschap in aller duvel namen.*' (koopt in alle duivels naam een pot, maakt de pot vol vergif van adders en slangen, die op het rooster gebraden zijn en maak, na melk erbij te hebben gedaan, de pot toe in alle duivels naam en giet het voor de deur van de buurman in alle duivels naam).¹¹ In 1560 bekende Catharina Wolgemodesche, *bordich von Hamborch*, beschuldigd van hekserij, deze methode te hebben toegepast: Ze had *einen poth ful tuges van adderen und schlangen, de sze thom ersten up der rösten gebraden hedde und melck dartho gedan hedde, in aller duvel namen thogemaket, und uth bevel eres emannes hedde sze dat sulvige thogemakede tuch der Arnt Peterschen der hakeschen in aller duvel namen vor erer doren gegaten.*¹²

Zo'n pot wordt voor vele dingen gebruikt, zoals onweer-koken, het bewaren van padden of liefdestover (zie *De Folklorist* p. 184f). Ook voor het onttoveren van behekste koeien wordt een nieuwe pot aanbevolen. Een oud recept luidt: Neem melk, urine en stront van de koe, doe dat in

⁷ Peuckert 1961, I, 42f N°66 (VZfVk 1, 1889, 225f: *Ich verschwöre Gott*).

⁸ Soldan-Heppe II, 372 naar L. Strackerjan 1909, I, 369; ook in het gebied van Braunschweig hoeft men om de Blocksbergvaart mee te kunnen maken slechts te zeggen: *Ik verswäre üsen Hergott / un glöwe an düssen pott* (Weiser, in: *HDA I*, 1426 naar Andree, *Braunschweig*, 276).

⁹ Joisten/Abri 1995, 153f uit Les Andrets, Isère.

¹⁰ Sébillot 1968, II, 123f; vgl. het 'kat in de zak'-verkopen aan de duivel. In Bréal-sous-Monfort moet je om met de duivel in contact te komen om middernacht gaan naar een driesprong met een zwarte kip en rondlopend zeggen: '*Qui veut ma poule?*' Dan komt *Bigette* (de duivel) en betaalt de gevraagde prijs (om later de ziel van degene die hem geroepen heeft te halen). Een Vlaamse variant uit de buurt van Aath luidt: ga om middernacht naar een kruispunt met een zwarte hen en roep: '*Argent de ma poule!*' De zwarte kip (hen, hoender) is in heel het Land van Aalst bekend. Kom je om middernacht met zo'n kip op een kruispunt (vierweg), dan zie je al de heksen, of: dan heb je de duivel bij je. (A. Gittée, in: *Volkskunde* 2, 229f, die erop wijst, dat Delrio reeds in zijn *Disquisitionum magicarum libri VI* uit 1599 vermeldt, dat een tovenaer een zwarte hen op een kruisweg in de lucht wierp om zo een storm te doen opkomen; zie Wolf 1843, n°282; dit betreft Stadelin).

¹¹ Soldan-Heppe II, 338 naar A. Freybe, *Der deutsche Volksaberglaube in seinem Verhältnis zum Christentum und im Unterschiede von der Zauberei*, Gotha 1810, 151ff.

¹² Sloet 1887, 329 naar Bartsch, *Aus Mecklenburg*, II, 7.

een *nieuwe pot*, sluit die met een *nieuwe schort*, die erop passend is, en maak hem goed, dat geen damp eruit kan en zet hem op het vuur; dan moeten de heksen, die het gedaan hebben, naar je huis komen.¹³ In een Mechels geschrift uit 1702 wordt gezegd: *Coopt eenen nieuwen herdenen [= aarden] pot buyten ende binnen verloot alsoo hij u ghelost wordt, daer toe oock onghetelde naghelen oock soo sij u ghelost worden [d.i. zonder afdingen?], [h]anct den pot vol soete melck over het vier met de naelden van de betooverde beeste – deze melck moet voor de sonne ghemoelcken zijn – en dan soo nemt twee reptanden en lecht die int vier, dat sij gheloeijende heet sijn, en steckse inde melck seggende dese naervolghende worden: ‘met desen hystere soo verbrandt ick ghy tooveraers ofte tooveressen, [h]anden en voeten, herte, lever en longhere, aermen ende beenen, die ghedaen hebt dese tooverrije op dese beesten toebehoorende aen desen persoon, dat ghij niet meer dese beesten betooveren zult noch hem schade doen in eenich goet, die hem toe behooren. Tooveraers ofte tooveressen, ick besweire u bij alle die worden, die ic ghesproken hebbe, dat ghy weder gheven sult al, dat ghy hier dieftelijck ghenomen hebt door tooverije, oock dat ghy niet en sult laeten hier te comen ten huysse van [N.N.], eer ghy sult eten ofte drincken, slapen ofte waecken, ligghen ofte sitten, gaen noch staen in kercken noch in cluysen noch in gheen der andere godts huysen, voor dat gy wedergegheven hebt al dat ghy hier dieftelijck door tooverije ghestolen hebt, en ick bemane ulieden noch ghy, tooveraers ofte tooveressen, dit selve te verlate ende te laeten al ghesont ghelijck ghy dit selve van te vooren vont. Ghereijnicht ende gheseynt [gezegend] moet het al sijn, als den kilt ende den win, dat water ende dat broot, dat godt den heere Jesum christum zijn apostelen gaf ende boodt. Dit moet aldus gheschieden deur de cracht godts † des vaders, † des sons † ende des Heylighen gheest. Amen.*¹⁴ Ook tegen de alp gebruikt men een nieuwe pot, waarin men pist (onmiddellijk na het drukken van de alp) en die men daarna goed afsluit; dan komt de alp de volgende dag in zijn ware gedaante en verzoekt het vaatwerk te openen; want zolang het gesloten is, kan hijzelf zijn water niet laten en moet, wanneer men niet aan zijn verzoek voldoet, ellendig te gronde gaan.¹⁵ Om iemand van zenuwziekte (*Nervenfieber*) te genezen stopt men in Mecklenburg een levende pad in een nieuwe aarden pot, giet erop de voor zonsopgang gelaten pis van de zieke, doet de pot goed dicht en begraaft hem op het middaguur op een plek, waar zon noch maan schijnt.¹⁶ In enige Rijnlandse sagen wordt in de pot gescheten (vgl. *po*, *pispot*). Een schoenlapper, die bij een boterheks werkt, wil ook leren boter te stelen. Ze maken een afspraak, hij komt, de duivel (Herodes) is er en legt hem een boek voor; hij moet met rode inkt schrijven:

*‘Eck schieß in ’n pott
un denk an gott.’*

Maar hij schrijft: ‘Het bloed van Jesu Christi maakt mij van alle zonden rein.’ En de duivel vliegt met stank weg.¹⁷ In een andere versie, waarin de formule wel goed verteld wordt, steelt een buurvrouw een varken en de man vraagt haar hem heksen te leren. Ze brengt hem in de kamer en leert:

*‘Eck denk an ’n pott
un schiet in gott.’*

¹³ Eckstein, in: *HDA VI*, 349 naar *Niedersachsen* 12, 401.

¹⁴ Haver 1964, 349 n°1005: *Om een tooveresse te doen comen en om tooverije te beletten jst dicwils gheproeft en goet bevonden ende het heeft gheholpen* (interpunctie aangebracht).

¹⁵ Ranke, in: *HDA I*, 303 naar Schell, *Bergische Sagen*, 41 n°53; 165 n°62; Lütolf, *Sagen*, 118; Manz, *Sargans*, 110; *SAV* 21, 193; Stoll, *Zauber Glaube*, 161; Kuoni, *St. Gallen*, 178; Meyer, *Baden*, 551; Leoprechting, 12; vgl. Wolf, *Beiträge*, I, 238 n°443. Pissen ‘ursprünglich wohl natürliches Alprohibitiv’.

¹⁶ Bächtold-Stäubli, in: *HDA V*, 615 (naar W. 493).

¹⁷ Peuckert 1966b, 365 N°1165: *Die Unterschrift* (= Busch, 112f).

Maar de boer zegt:

*'Eck schiet in 'n pott
un denk an gott.'*

En klaagt de heks aan.¹⁸ In een versie uit Nedersaksen kijkt Hans toe bij het bedrijf van zijn bazin en zij wil hem ook het heksen leren en geeft hem geld om een nieuwe pot te kopen. Daarop moet hij gaan zitten en zeggen:

*'Ik löv an diesen Pot
un schêt innen lêven Gott!'*

Maar Ham zegt: *'Ik löve an Gott un schêt in diesen Pot.'* De pot barst en eronder zit een grote *Lork* (pad). Ook hij geeft de vrouw aan.¹⁹ Ook in Pommeren is dit ritueel bekend. Om het heksen te leren gaat men naar een oude heks. Die koopt een nieuwe pot zonder erover te marchanderen, zet die op tafel en de leerling herhaalt een onkiese en oneerbiedige formule (*Ich glaub' an den Topf / Und sch... in Gott*), waarop de duivel verschijnt met een groot boek, waarin de leerling zijn naam moet schrijven met zijn eigen bloed.²⁰ In een andere versie bespiedt een gerechtsdienaar in een kroegje bij Bütow een vrouw, die een knaap afranselt, een aarden pot in de handen geeft en beveelt 3x in de kamer rond te lopen en te zeggen: *'Ick glow an disse Pott u schiet inne leiwe Gott.* De knaap zegt het omgekeerde, ziet dan de man loeren, laat de pot vallen, waaruit drie muizen wegglijpen.²¹ In een Westfaalse sage is deze pot-formule vermengd met de vliegformule (van ML 3045/SINSAG 0511: *Über Weg und Steg*):

*'Ick spigge in den Pott
und spigge narens an.'*

De de heks afluisterende knecht zegt:

*'Ick spigge in den Pott
und spigge alles an.'*²²

In een Zuid-Franse versie, getiteld 'De aarden pot', hoort een meisje om middernacht de zus van haar moeder, ziet haar een penseel pakken en ermee roeren in een zo (!) grote aarden pot op het vuur, waarbij ze zegt: *'Vira, vira, pignatan / Pouartamé d'ouna é bellé san!'* En weg is ze en komt pas 's morgens bij het angelusluiden terug. De nacht erop doet de kleine haar tante na en komt in een grote zaal, waar gedanst wordt (de *farandola* gedraaid door al deze *matagous* en zielen). De 'duivel' ondervraagt de heksen en het (nog geen 7-jarige) meisje let goed op. Dan dansen de *coussé* nog een grote *farandola* en verdwijnen en laten het meisje in het paleis achter, dat gevonden wordt door de heer des huizes.²³

¹⁸ Peuckert, 365f N°1106: *Eck schiet in 'n Pott.* (= Busch, 134 n°44).

¹⁹ Peuckert 1966b, II, 201 n°983: *Hexen in Gittelde.*

²⁰ Lea, 1534 naar Ulrich Jahn, *Hexenwesen und Zauberei in Pommern*, Breslau 1886, 4f; Jahn 1880, 345 N°432; 345f N°433.

²¹ Knoop 1885, 10 n°13: *Gott abschwören.*

²² Zaubert, *Westfälische Sagen*, 276 (vgl. Laan 1981, II, 65f): De knecht 'stipt' in het potje met heksenzalf en zegt de heks na: *'Stip in, stip uit, de schoorsteen uit, etc'* Maar dan wordt de verteller 'verbeterd' door oma, met de spreuk over de pot. Voor de 1^e regel, vgl. *'Woll up un woll an (narens an)'* naar Peuckert 1966b, 415 N°1267.II of *'Auf und an! Stoß nirgends an!'* (Peuckert 1965, 64f N°129); 'Stip in...' is in Limburg: *Hoetepetoet*, in Jülich: *Hüttematiütt.* Echter ook in Nedersaksen: *'Stippe hier in, Stippe da rin, Oben rûter un niren an!'* zegt de heks haar vingers dopend in 7 *Bouteillen*, waarna ze zich insmeert en op een gaffel de schoorsteen uitvliegt (Peuckert 1966b, 416f N°1269 = Petzoldt 1970, 16 N°30: *Der nachgeahmte Hexenfahrt*). Vgl. Peuckert 1966b, 409f N°1313: *'Liek ut, liek an, narens an...'* (= Siefkes 1963, 38; vgl ook ID., 66: *'Liek to, liek an - as de Düvel na Roggestede!'*; *'Like ut, lick an nan Blocksberg'*: Strackerjan 1972, 218) Ook uit Groenlo: *'Stip stap stoet, 't Vorsgat oet...'* (Krosenbrink 1979, 38); *'Stipp in stipp ut, taum schoutsteen herut'* (Zaubert, *Westfäl.*, 276); *'Stiep in, stiep ut, allerwäjén dörr un nigen vörr'* (Grüner 1964, n°59)

Dit vliegen maakte ook een kleermaker mee, die naar Krajnko's perenboom bij de Rhône kwam, hij wist niet hoe. Hij had de huisvrouw nagebootst, die zich gezalfd had, en vloog door de lucht naar een 'kasteel'. Daar werd hij heerlijk bediend. De heksen – ze waren er allemaal – gaven hem een pot (*topf*), waaraan hij meer dan aan God moest geloven. Maar hij zei: '*Ich sch... auf euren Topf und glaube an den lieben Gott*' en zat opeens op Krajnko's perenboom en moest drie dagen naar huis lopen.²⁴

Een heel ander gebruik van de pot komt naar voren in een Oostenrijkse sage: De man van een pasgetrouwde vrouw is gestorven en ze vraagt een heks om raad. Deze adviseert haar op het kerkhof een doodsbot te halen en 's nachts in een pot te koken. 'Om middernacht zal een stem uit de pot de naam van je overleden man roepen...' Etc.²⁵

In een Noord-Duitse sage wordt de pot gebruikt door de *Müsenmakers*, zoals de heksen worden genoemd: ze koken er hun toverkruiden in en op haar roepen: 'Muis eruit, eruit in Duivelsnaam', springen de diertjes uit de pot. Maar volgens Sloet kan iedereen muizen maken. In een oud boek wordt geleerd *Wie man Mäuse generieren oder zuwege bringen soll: 'Man nehm einen Weitzen, thu ihn in einen Hafen [pot] und decke ihn mit einem verschweisten hembd, das ein Taglohner angehabt, so werden davon in kurze Zeit Mäuse hervorkommen.*²⁶

Literatuur

Grüner, Gustav, *Waldeckische Volkserzählungen*, Marburg 1964.

Haan, Tjaard W.R. de, *Onze Volksrijmen*, Utrecht-Antwerpen 1978.

Haver, Jozef van, *Nederlandse Incantatieliteratuur. Een gecommmentarieerd compendium van Nederlandse bezweringsformules*, Gent 1964.

Huizenga-Onnekes, E.J., *Heksen- en Duivelsverhalen in Groningerland* (ed. J.A. Fijn van Draat), Winschoten z.j. (1971?).

Jahn, Ulrich, *Volkssagen aus Pommern und Rügen*, Berlin 1880.

Joisten, Alice & Abry, Christian, *Etres fantastiques des Alpes*, Paris 1995.

Karlinger, Felix & I. Übleis, *Südfranzösische Sagen*, Berlin 1974.

Knoop, Otto, *Volkssagen, Erzählungen, Aberglauben, Gebräuche und Märchen aus dem östlichen Hinterpommern*, Posen 1885.

Krosenbrink, G.J.H., *Volkverhalen uit Gelderland*, Utrecht-Antwerpen 1979.

Laan, K. Ter (ed.), *Nederlandse Overleveringen*, 2 delen Zutphen 1981 (= 1932).

Lea, Henry Charles, *Materials toward a history of witchcraft*, Philadelphia 1939.

Meder, Theo, *Vertelcultuur in Waterland. De volksverhalen uit de collectie Bakker*, Amsterdam 2001

Molen, S.J., *Vrijdag de dertiende; bijgeloof en wat erachter zit*, [Spectrum] 1979.

Petzoldt, Leander, *Deutsche Volkssagen*, München 1970.

Petzoldt, Leander, *Sagen aus dem alten Österreich*, München 1994 (2 delen).

Peuckert, W.-E., *I. Niederdeutschland*, Berlin 1961.

Peuckert, W.-E., *IV. Westalpen*, Berlin 1965.

²³ Karlinger & Übleis 1974, 93f n°85: 'Der irdene Topf'. Het vervolg is AT 613: het genezen van degenen, over wie ze op de sabbat gehoord heeft.

²⁴ Peuckert 1966a, 98: *Krajnkos Birnbaum*, naar Schulenburg, *Wendisches Volkstum*, 1882, 79 (combinatie met SINSAG 0503: De verstoorde heksenvergadering).

²⁵ Petzoldt 1994, II, 74f n°72: 'Hexerei mit Totenknochen', naar A. Cammann & A. Karasek, *Volkserzählung der Karpatendeutschen Slowakei*, I, Marburg 1981, 410f.

²⁶ Sloet 1887, 91 naar Birlinger, *Aus Schwaben I*, 434.

Peuckert, W.-E., *Niedersächsische Sagen*, Göttingen 1966b.
Sébillot, Paul-Yves, *Le Folklore de la Bretagne*, Paris 1968 (2 delen).
Siefkes, Wilhelmine, *Ostfriesische Sagen und sagenhafte Geschichten*, Aurich 1963.
Soldan-Heppe, *Geschichte der Hexenprozesse*. Hgg. Max Bauer, Bd. 1, Hanau/M 3e dr. (Reprint
Yugoslavia).
Strackerjan, Ludwig, *Aberglaube und Sagen aus dem Herzogtum Oldenburg I*, Leer 1972 (= 2^e
ed. Oldenburg 1909 van Karl Willoh).
Wolf, Johannes Wilhelm, *Niederländische Sagen*, Leipzig 1843
Zaunert, Paul, *Westfälische Sagen*, Jena 1917.

AT = Stith Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki 1961 (FFC 184).

HDA = Bächthold-Stäubli, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaube*

ML = R. Christiansen, *The Migratory Legends*, Helsinki 1958 (FFC 175).

SINSAG = Sinninghe, J.R.W., *Katalog der Niederländische Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und
Legendenvarianten*, Helsinki 1943a (FFC 132)